

קליטת העלייה: היבטי חברה ותרבות

'מעוניינים או צריכים?': עברית כשפה שנייה בעיני עולים מאתיופיה ומברית המועצות*

ענת סטבנס וגיל גולדצוויג

מחקר זה עוסק במתח שבין קהילת מהגרים, ארץ המוצא וארץ הקליטה, באמצעות בדיקה של שימושים בשפה, עמדות כלפי השפה וכוונות שימוש בשפה בקרב עולים מאתיופיה וברית המועצות לשעבר. במאמר ננסה לשרטט את ההבדלים בין שתי הקבוצות בתהליך השילוב (אינטגרציה) במדינת ישראל, מהרמה היחידנית ועד לרמה הקבוצתית. הקשרים בין משתני השפה שנבדקו מעלים מודל אפשרי לתהליכי שילוב שונים בכל אחת מן הקבוצות. מן ההבדלים בין המודלים משתמע כי בהשוואה בין הקבוצות, קבוצת העולים מבריה"מ לשעבר מונעת יחסית באופן אינסטרומנטלי יותר גבואה לאמץ את העברית והתרבות בארץ, ואילו העולים מאתיופיה מונעים יותר על ידי רצון לשילוב והתערות.

הקדמה

תהליכי גלובליזציה, התפתחויות טכנולוגיות ושינויים גיאופוליטיים הביאו לעלייה מרשימה בהגירה בין חלקי העולם השונים בשנים האחרונות. תהליכי ההגירה כרוכים במידה רבה בשינויים ובקונפליקטים לגבי זהות ותרבות, הן ברמת הקהילה והן ברמה האישית. במחקר בתחום התפתחו מודלים העוסקים בזהות אתנית ובהתערות תרבותית בקרב מהגרים (Berry, Poortinga, Segall, Ben, 1993; Chiswick, 2000; Horenczyk, 2000; Dasen, 1992; Ben, 2000). חלק מן המודלים עסקו באופן ייחודי בתפקיד השפה ביצירת זהות אינטגרטיבית בקרב מהגרים. (Rafael, Olshtain & Geijst, Fishman, 1977; Olshtain & Kotik, 2000; Cooper & Fishman,

ד"ר ענת סטבנס היא חוקרת במכון לחקר הטיפוח בחינוך, האוניברסיטה העברית בירושלים, ומרצה במכללת בית ברל.

ד"ר גיל גולדצוויג הוא מרצה בכיר לפסיכולוגיה במכללה האקדמית, תל אביב-יפו.

*המאמר מתבסס על הגרסה האנגלית:

Stavans A. & Goldzweig G. (2008) Learning Hebrew as a Second Language by Ethiopian and Russian Immigrants in Israel: "Must" or "Have", *Israel Studies in Language and Society* 1 (2), 59-85

This study draws on two other previous studies: The study by E. Olstein, B. Kotik & A. Stavans on Russian Immigrants to Israel entitled "The development of first language attrition and second language acquisition in Russian speaking immigrants to Israel", supported by the Israeli Science Foundation grant # 904/00-3 and the study by E. Olstein & A. Stavans on the Ethiopian Immigrants to Israel entitled "Literacy patterns in parent-child interaction: the case of Ethiopian immigrant families", supported by the Israel Foundations Trustees - Grant # 81/2002.

1997). הגירה כרוכה לא רק במעבר גבולות פיזיים וגאוגרפיים אלא גם בחציית גבולות שפה ותרבות. חציית הגבול הפנימי של הזהות, שאינו נראה כמו הגבול הפיזי, היא מורכבת ואיטית יותר ממעבר הגבול הגיאוגרפי. במקרים רבים הבעיות הכרוכות בהגירה אינן צצות מיד, כי המהגרים עסוקים בשלבים הראשונים למעבר לארץ החדשה בעיקר בהישרדות פיזית וחומרית. בהמשך, כאשר המהגר מתפנה מעיסוק בצרכים הפיזיים, עולים הקשיים המנטליים. תיאור זה נכון גם לגבי רכישת שפה שנייה. המהגר טרוד בשלבים הראשונים של ההגירה בבעיות תעסוקה, דיור וכו' ותהליך רכישת השפה השנייה נדחק במקרים רבים לשוליים. תהליך רכישת השפה השנייה הוא תהליך מורכב, שכן הוא כולל בתוכו גם פן חברתי-פסיכולוגי (נטישת שפת האם מול שימורה, תהליך שמתבטא בו קונפליקט בין צורך להתערות בחברה החדשה לבין צורך לשמור על המסורת) וגם פן פסיכו-לינגוויסטי (תהליך הלימוד והרכישה של השפה). המהגרים נמצאים כמעט תמיד במתח בין ארץ המוצא, קהילת המהגרים והארץ שבה הם נקלטו. מתח זה מתבטא גם בתהליכי רכישת השפה, בערך שהמהגרים מייחסים לשפת האם ולשפה השנייה ובאופי השימוש של המהגרים בשפה (ראו:

(Horenczyk, 2000; Olshtain & Kotik 2000; Berry 1990, 1997; Ramirez III, 1987

מטרת מחקרנו זה הייתה לעמוד על טיבם של המתחים הללו באמצעות בחינת השימוש בשפה אצל העולים למטרות שונות ובחינת עמדותיהן של שתי קבוצות עולים כלפי השפה: עולים מברית המועצות לשעבר (להלן: קבוצת ה'רוסים') ועולים מאתיופיה (להלן: קבוצת ה'אתיופים'). מטרת המחקר הייתה בעיקר בדיקת ההקשר החברתי, האינטגרציה של השפה ותפיסת הזהות האישית והקבוצתית דרך השפה כחלק מתהליך של רכישת שפה ותרבות חדשים, תוך שמירה על השפה והתרבות של ארץ המוצא.

הנחת המוצא של מחקרנו היא ששפה היא מרכיב מרכזי בחברה, בזהות ובתרבות. לכן, המתח הלשוני בין חדש לישן, בין עבר לעתיד ובין הידוע לבלתי-ידוע משתקף בשפה בה-במידה שבה הוא משתקף בתהליכים פסיכולוגיים שעובר היחיד המהגר. אובדן שפת האם נתפס בעיני מהגרים רבים כמאורע אישי וכואב ומתבטא בנרטיב שלהם שבו נחשפת פעמים רבות הרגשה ששפת האם שלהם 'נגנבה' מהם (Kouritzin, 1999).

ישראל שינתה את פניה עקב גלי עלייה גדולה שהגיעו אליה בכל מהלך שנות קיומה. בשנות התשעים גדלה אוכלוסיית ישראל כמעט ב-20% עם הגעתם של עולים/מהגרים רבים מברית המועצות לשעבר ומאתיופיה. המצב הלשוני בארץ הוא מורכב: לישראל שתי שפות רשמיות, עברית וערבית, וכמה שפות מיעוט המדוברות בקרב קהילות מהגרים שונות. המצב הלשוני בישראל משקף תהליכים מורכבים הכרוכים בהגירה, אינטגרציה, התאמות תרבותיות, אידיאולוגיות ופולורליזם לשוני. בארץ כמו בעולם, חלק מקבוצות העולים מתאפיינות ברצון לשמר את שפת האם במגוון רחב של מצבים, הן בבית והן מחוצה לו. יש לציין כי בטווח של 10-20 שנה מאבדים מהגרים רבים חלק ניכר מיכולת השימוש בשפת האם שלהם, והדבר נכון אפילו לגבי מהגרים אנגלו-סקסיים בישראל. על אף ששפת האם של מהגרים אלו היא אנגלית, שלה סטאטוס גבוה בארץ, רבים מהם מאבדים חלק מיכולת השימוש שלהם בשפת האם. תופעה זו מתרחשת כנראה בין השאר, עקב העברה לא מושלמת או חלקית של שפת האם מדור לדור.

בתהליך ההבניה של הזהות החדשה המהגרים עסוקים בתהליך ארוך של רכישת שפה שנייה. קצב התהליך מושפע, בין השאר, מגורמים כמו גיל, שנות שהות בארץ ההגירה, השכלה, מוטיבציה, ניידות חברתית ותפיסות סטראוטיפיות לגבי מעמד השפה והתרבות בארץ המוצא ובארץ ההגירה. מטרת המחקר הייתה לשרטט פרופיל של שתי הקבוצות במונחים של משתנים אלה. הפרופיל אמור לתת תשובה לשאלה האם קיימים הבדלים באינטגרציה ברמת היחיד והקבוצה והאם הבדלים

אלה משקפים מוטיבציה אינסטרומנטלית (צורך מעשי) או מוטיבציה לשילוב. לשם השגת מטרות המחקר הצבנו את השאלות הבאות:

1. האם קיימים הבדלים בין הקבוצות בתבנית השימוש בשפה, באופן השימוש בה, בכוונות השימוש ובעמדות כלפי השפה השנייה (הנרכשת)? עד כמה קשורים המשתנים הללו להערכה סובייקטיבית של היחיד את יכולתו וידיעותיו בשפה השנייה? בנוסף ביקשנו לבדוק את הקשר בין כל המשתנים שהוזכרו לעיל לבין הערכת היחיד לגבי רמת החיוניות והמעמד שיש בעיניו לקהילת דוברי השפה.

2. האם הקשרים בין המדדים השונים דומים בשתי הקבוצות, מבחינת כיוונם ועוצמתם?

הגירה אחת, שתי קבוצות, שלוש מציאויות: קהילות דוברות רוסית ואמהרית בישראל

כדי לענות על שאלות אלו, הכרחי להוסיף תיאור קצר של שתי קבוצות המהגרים. קהילת דוברי הרוסית בישראל של 2008, שהיא המיעוט הלשוני הגדול ביותר (כמעט 20% מן האוכלוסייה), היא בעלת אופי הטרוגני. מקובל להבחין (Olshtain & Kotik, 2000) בין עולים שעלו לארץ בשנות השבעים לעולים שעלו בשנות התשעים. באופן גס ניתן לומר כי שני גלי ההגירה הללו הם תוצאה של תהליכים גאו-פוליטיים, כלכליים ונסיונות אידיאולוגיות שונות. העולים מברית המועצות לשעבר, שהגיעו בשנות השבעים, נטו לאינטגרציה חברתית ותרבותית שטטשה את מוצאם המקורי (Ben Rafael, 1994). עלייה זו נבעה בעיקרה ממגמות ציוניות ודתיות והתרחשה על רקע יחסים גרועים בין ברית המועצות למדינת ישראל, אפשרות מוגבלת לשמור על זהות יהודית והעדר ארגון קהילתי תומך בארץ המוצא. לימוד עברית נתפס באותן שנים כחלק מהאידיאולוגיה הציונית; רוב העולים למדו עברית לפני עלייתם, חלקם אפילו במחתרת. לימוד העברית התחבר לשאיפה לעלות ולהגדרה העצמית כציוני או כ'סירובניק' (מי שבקשתו לעלות לישראל סורבה). גל העלייה השני מברית המועצות לשעבר נתפס בארץ כשונה במידה רבה, המוטיבציה של עולים אלה להתערות בארץ הייתה, כך נוטים לחשוב, אינסטרומנטלית בעיקרה, משמע רצון לשיפור בתנאי החיים. הם שמרו על קשרים קרובים עם עולים אחרים מארצות המוצא שלהם. עולים אלה היו ברובם חילונים, לא בהכרח בעלי תודעה ציונית, רבים מהם משכילים ובעלי מקצוע. עלייה זו התרחשה כבר על רקע שיפור בולט ביחסי ישראל עם חבר המדינות (חמ"ע) - גרעינה של ברית המועצות לשעבר - והקמת מנגנוני קהילה יהודית בחבר המדינות ובארצות אחרות שהיו שייכות בעבר לברית המועצות. בארץ הוקמו מפלגות שמטרתן לייצג את אוכלוסיית העולים. עמדת העולים כלפי רכישת השפה העברית הייתה שלימוד עברית הוא דבר נחוץ להשתלבות; הידע בעברית אמור לאפשר תעסוקה והישרדות, אבל לא בהכרח יותר מזה (רכישת תרבות, קריאת ספרות וכו'). לימוד עברית במסגרת אולפן היה חלק מהחבילה שהעולה קיבל עם הגיעו לארץ. רוב העולים ייחסו ערך גבוה לרוסית והרבו להשתמש בה עם ילדיהם לצורכי סוציאליזציה ותרבות.

בערך באותן תקופות היו גם שני גלי עלייה מאתיופיה ('מבצע משה' ו'מבצע שלמה' - מבצע משה' היה בשנות השמונים). שני הגלים היו בארגון ובמימון של ממשלת ישראל. כיום חיים בארץ מעל 80,000 עולים מאתיופיה. רבים מהם באו מאזורים כפריים ושהו זמן רב במחנות בהמתנה לעלייה. העלייה הייתה כרוכה לגביהם במקרים רבים בהלם תרבותי (Weil, 1988) ובקושי לגשר על פערי ידע. העולים עמדו בפני אתגר עצום של הסתגלות לתרבות, לשפה, לאקלים ואפילו לטקסים דתיים שונים. אחוז ניכר מהעולים היו חקלאים לפני עלייתם, ואילו אחרים עבדו במקצועות אומנים שעברו במשפחה מדור לדור (Ben Ezer, 1992, and UNESCO International Literacy Day)

(Report 2001). גם הרקע ההשכלתי שלהם היה מוגבל במידה רבה. עם הגעתם לישראל שולבו העולים ב'מרכזי קליטה' ובמסגרות אחרות שמטרתן הייתה לימוד ושיפור ההשכלה והיכולת השפתית שלהם בעברית (גולן-קוק ואחרים, 1987; נצר ופולני, 1988; שוסטר, 1997). העולים שהו במרכזים כאלו בין 12 ל-18 חודשים. התנסותם זו הייתה בעייתית במידה רבה, בין השאר משום שהוותיקים תפסו את תפקידם כבעל אופי של הוראה והדרכה ולא לקחו בחשבון את תרבותם של העולים. את המניעים לשני גלי העלייה מאתיופיה אפשר להגדיר כאידאולוגיים-דתיים - הרצון להגיע ל'ארץ המובטחת' ומנוסה מפני רדיפות פוליטיות ודתיות (במובן זה הם היו דומים לעולים מברית המועצות לשעבר בשנות השבעים). 'מבצע משה' גם נערך על רקע מצוקה קשה שנבעה מבצורת מתמשכת.

המחקר הנוכחי התמקד בהשוואה בין עולים מאתיופיה ומברית המועצות לשעבר שהגיעו בגל העלייה השני. ההשוואה נעשתה תוך ביקורת סטטיסטית על גיל העולים ומשך שהותם בישראל. הנחנו גם שרבים מבין קבוצות אלו הספיקו לסיים לימודים בבתי ספר בישראל ושירתו שירות חובה בצבא, מה שהשפיע על מידת השימוש שלהם בשפה העברית ועל יחסם אליה.

תיאור המחקר

משתתפים

שתי קבוצות עולים נדגמו עבור המחקר: 58 משתתפים אתיופים ו-70 רוסים. המשתתפים נדגמו רנדומלית מתוך קבוצה גדולה יותר. המדגמים היו אמנם מאוזנים מבחינת גיל הנבדקים, אך לא מבחינת משך שהותם הארץ (טבלה 1). לאור זאת הוכנסו שני המשתתפים הללו לניתוח הסטטיסטי כמשתתפים מתערבים (covariates), טכניקה המאפשרת תיקון סטטיסטי של המדדים האחרים במחקר בהתאם להבדלים בין הקבוצות במשתתפי הגיל ומשך שהות הארץ.

המדדים והליך המחקר

השאלונים שבהם נעשה שימוש במחקר פותחו כחלק ממחקר רחב יותר שבו מעורבת אחת ממחברות המאמר, ד"ר סטאבנס, ועל בסיס מאגר הנתונים שהיא אספה.

להלן פירוט השאלונים שנעשה בהם שימוש במחקר זה:

1. שאלון שימוש בשפה לצורך דיבור עם אנשים - השאלון כלל 10 פריטים בסולם של 1 עד 5 (1=רק שפת האם, 5=רק עברית). מן התשובות ל-10 הפריטים הופקו שני מדדים: שימוש עם בני משפחה (לא פורמלי), שימוש עם אנשים אחרים (פורמלי).
2. שאלון מטרות, דהיינו שימוש בשפה למטרות שונות - השאלון כלל 15 פריטים בסולם של 1 עד 5 (1=רק שפת האם, 5=רק עברית). מן התשובות ל-15 הפריטים הופקו שלושה מדדים: שימוש למטרות עסקיות, שימוש למטרות הישרדות ושימוש למטרות הנאה או פנאי.
3. שאלון עמדות כלפי כל שפה ועמדות כלפי דו-לשוניות-שאלון הכולל 15 פריטים בסולם של 1-5 (1=כלל לא מסכים, 5=מסכים ביותר). מן התשובות ל-15 הפריטים הופקו 4 מדדים: העדפת דו-לשוניות, העדפת שפת האם, העדפת העברית, דחייה של שפת האם.
4. שאלון יכולות, משמע הערכה סובייקטיבית של יכולות בשפת האם ובעברית. השאלון כלל 15 פריטים בסולם של 1-5 (1=בקושי, 5=בקלות). מן התשובות ל-15 הפריטים הופקו 3 מדדים שהתבססו על ממוצעים של הפריטים הרלוונטיים: דיבור, הבנה וקריאה/כתיבה.
5. שאלון חיוניות אתנו-לשונית של השפה וקהילת הדוברים - השאלון כלל 8 פריטים בסולם של

10-1 (1=נמוך, 10=גבוה). הפריטים מדדו את החיוניות שמייחסים המשיבים לעברית, לשפת האם, לערבית ולאנגלית (הערבית כשפה רשמית והאנגלית כשפת תקשורת מרכזית). מן התשובות ל-8 הפריטים הופקו שני מדדים: חיוניות שפה וחיוניות קהילה. 6. שאלון מעמד השפה, משמע מעמד שפת האם ומעמד קהילת העולים. השאלון בתחום זה כלל 7 פריטים בסולם של 1-3 (1=המעמד צריך להיות גבוה מכפי שהוא עכשיו, 2=המעמד צריך להישאר כפי שהוא, 3=המעמד צריך להיות נמוך מכפי שהוא עכשיו). שני מדדים הופקו מן התשובות ל-7 הפריטים: מעמד קהילה ומעמד שפה.

ניתוח הנתונים

המדדים השונים הושוו בין הקבוצות באמצעות ניתוח MANCOVA. ניתוח זה אפשר להשוות את המדדים של שתי הקבוצות, תוך החזקת המשתנים של גיל ומשך שהייה בישראל קבועים ובכך נטרל את השפעתם. כל הממוצעים שיוצגו בטבלאות הם ממוצעים מתוקנים על-פי גיל ומשך שהייה בארץ. בשלב השני חושבו מתאמים בין המדדים בנפרד בכל קבוצה. בשלב האחרון נבחו מודל אפשרי של קשרים בין המשתנים בתוך כל קבוצה באמצעות ניתוח נתיבים (Structural Equation Modeling (SEM). תהליך הניתוח יוסבר בהמשך.

ממצאים ודין

נתונים דמוגרפיים

גיל המשתתפים בשתי הקבוצות דומה, אולם יש פערים במשך שהות בארץ (כמעט 7 שנים בממוצע יותר לאתיופים). ההבדל אינו משמעותי מאוד, כי בשני המקרים נראה שגיל העלייה אפשר לעולים לימודים בבית ספר גם בארץ המוצא וגם בישראל.

טבלה 1: נתוני גיל ושהות בארץ של שתי הקבוצות

מבחן t		רוסים			אתיופים				
P<	df	t	טווח	ס"ת	ממוצע	טווח	ס"ת	ממוצע	
0.8299	126	0.22	24-48	7.89	34.04	26-47	5.73	34.31	גיל
**0.0001	126	10.19	10-29	4.17	12.04	13-30	3.34	18.95	משך שהות בארץ

*p<0.05; **p<0.01*

שימוש בשפה: עמדות וכוונות

שתי הקבוצות משתמשות בשפת האם לשיחה עם המשפחה. הרוסים משתמשים הרבה יותר בעברית מאשר האתיופים כדיבור עם אנשים שאינם מן המשפחה (אתיופים 2.96 לעומת רוסים 3.64 - הבדל מובהק סטטיסטית).

טבלה 2: נתונים על שימוש בשפה (עם מי מדברים?) על-פי קבוצות המחקר

ניתוח שונות		רוסים		אתיופים		
P<	F(1,124)	טעות תקן	ממוצע	טעות תקן	ממוצע	
0.3511	0.88	0.08	1.62	0.09	1.74	משפחה
**0.0015	10.60	0.12	3.64	0.14	2.96	אחרים

* $p < 0.05$; ** $p < 0.01$

ממצאים אלו מעלים את האפשרות כי לרוסים יש יותר מגע עם החברה הישראלית ויותר הזדמנויות לדבר עברית. ייתכן שהאתיופים מוגבלים יותר במערך הקשרים החוץ-קהילתי שלהם ויש להם פחות הזדמנויות לפגוש ישראלים ולהכירם. לאמור לעיל יש להוסיף כי גם אחוזי האבטלה בקרב האתיופים גבוהים יותר, גורם שיכול אף הוא לצמצם את אפשרות השימוש בעברית.

פן נוסף של השפה שבדקנו הוא שימוש בשפה במצבים 'עסקיים' (עבודה, לימודים) ו'הישרדותיים' (קניות, בנק, מגע עם בירוקרטיה וכו') ופנאי (סוציאליזציה, בידור, טיולים וכו'). התוצאות (טבלה 3) מראות כי שתי הקבוצות משתמשות יותר בעברית למטרות עסקים יחסית למטרות אחרות. האתיופים מדווחים על שימוש רב יותר (אמנם לא מובהק סטטיסטית) בעברית לעסקים מאשר הרוסים, מה שיכול לרמוז שבסביבת העבודה הם נמצאים יותר בין דוברי עברית מאשר הרוסים שעובדים לא-אחת עם עמיתים דוברי רוסית. לגבי הנאה/בילוי והישרדות, הרוסים מדווחים על יותר שימוש בעברית, מה שמעלה את האפשרות שהרוסים השתלבו יותר בחברה בישראל, בייחוד בהיבטים של החיים שהם נבחרים (הנאה ופנאי), בניגוד לסביבת העבודה.

טבלה 3: מטרות השימוש בשפה העברית על-פי קבוצות המחקר

ניתוח שונות		רוסים		אתיופים		
P<	F(1,116)	טעות תקן	ממוצע	טעות תקן	ממוצע	
**0.0005	12.84	0.11	3.85	0.13	3.16	הישרדות
0.1028	2.70	0.14	3.27	0.16	3.66	עסקים
*0.0142	6.19	0.12	3.43	0.14	2.90	הנאה

* $p < 0.05$; ** $p < 0.01$

אחד המנבאים להצלחה ברכישת השפה הוא עמדות כלפי השפה. בדרך כלל עמדות חיוביות מעידות על מוטיבציה גבוהה יותר ללימוד. התמונה בהקשר זה יכולה להיות מורכבת. למשל, עלייה ממטעמים אידיאולוגיים או כלכליים יכולה להשפיע בכיוון של רצון ללמוד את השפה בארץ, מתוך כוונה להשתלב, לרכוש השכלה ולהרחיב את מעגל ההיכרויות. כל אלו יכולים להביא ללימוד של השפה אבל לא בהכרח לשינוי העמדה כלפיה. במקביל העולים יכולים להתגעגע ולחזק את הקשר עם שפת האם שלהם.

טבלה 4: עמדות כלפי שימוש בשפה על-פי קבוצות המחקר

ניתוח שונות		רוסים		אתיופים		
P<	F(1,121)	טעות תקן	ממוצע	טעות תקן	ממוצע	
**0.0001	278.21	0.08	1.76	0.09	4.09	בעד דו לשוניות
**0.0001	139.03	0.10	2.01	0.11	4.06	בעד שפת האם
**0.0001	57.51	0.09	3.35	0.10	2.23	בעד עברית
*0.0282	4.93	0.15	3.43	0.16	2.87	נגד דו לשוניות

*p<0.05; **p<0.01

מעיון בטבלה 4 ניתן לראות כי העולים האתיופים מציבים עמדות שהן יותר בעד דו-לשוניות מחד ויותר בעד שפת האם מאידך, יחסית לרוסים. הרוסים מתנגדים הרבה יותר לדו-לשוניות. העמדות נראות מנוגדות: בניגוד למקובל לחשוב, התוצאות מצביעות כאן על הרוסים כמי שמציגים עמדות בעד העברית ואינם מייחסים יתרון לדו-לשוניות, ועל האתיופים כמי שרואים בשימור שפת האם ובדו-לשוניות ערך. ניתן להציע לממצא יוצא דופן זה כמה הסברים. הרוסים השתלבו בצורה נרחבת יותר מן האתיופים בכל תחומי החיים, הם התארגנו במהירות להקמת ערוצי טלוויזיה, עיתונות, בתי ספר וחנויות המשרתות את הקהילה הרוסית. נראה שהרוסים הרגישו שיש להם מקלט בטוח לשפה ולתרבות הרוסית, ואלו אינן מאוימות על ידי העברית. האתיופים, לעומת זאת, הגיעו במספרים קטנים יותר, מצוידים בפחות אפשרויות לשמר את המסורת שלהם, מה שמצד אחד הביא להתעוררות הרצון לשמר את שפת האם ומצד שני לתחושת צורך בדו-לשוניות. הם לא רואים בשפת האם חשיבות לחייהם הנוכחיים כמו הרוסים, אבל הם לא מוכנים לוותר עליה כאשר הם מרגישים שבמידה רבה תרבותם מאוימת, בניגוד לרוסים שיש להם מספיק מוסדות ואמצעים לשימור התרבות. הרוסים מעדיפים עברית ולא דו-לשוניות, משום שבחיי היום יום שלהם הם מרגישים שהם מצליחים לשמר את הנפרדות שלהם. ניתן לומר כי הרוסים תופסים את עצמם כ'נפרדים ושונים'. האתיופים שומרים על הדו-לשוניות ככנס וכמטרה, מאחר שהם מרגישים מאוימים יותר. ניתן לומר אפוא כי הם תופסים את עצמם כ'נפרדים ולא שונים'.

הערכה עצמית סובייקטיבית

הערכה עצמית סובייקטיבית של יכולת שימוש בשפה הוכחה ככלי מהימן המשקף את יכולת השימוש בשפה בפועל. התוצאות המוצגות בטבלה 5 מצביעות על כך ששתי הקבוצות מציינות שיש להן היכולת הגבוהה ביותר בשפה מדוברת. הרוסים מדווחים על הבנה ודיבור ברמה גבוהה הן בעברית והן ברוסית. האתיופים מדווחים על יכולת דבור, הבנה וביטוי בשפה כתובה נמוכה יותר מזו של הרוסים בשתי השפות. התוצאות לגבי דיבור והבנה הן צפויות, מאחר וחלק גדול מהמשתתפים משתי הקבוצות למדו בארץ ועברו שירות צבאי. כמו-כן היו להם הזדמנויות לרכישה לא פורמלית של השפה המדוברת.

מעניין שהאתיופים דיווחו על הבנה נמוכה יותר בשפת האם יחסית לרוסים, מה שיכול להעיד על אובדן מהיר של שפת האם בקרב קבוצה זו. היכולת בשפה כתובה נתפסת תמיד כנמוכה יותר מיכולת הדיבור, והדבר ניכר גם בקבוצות העולים. האתיופים מעריכים את עצמם כבעלי יכולת

נמוכה יחסית לרוסים בשפת האם בכתב. נראה כי הדבר קשור לכך שהעולים הרוסים הגיעו מסביבה אוריינית יחסית, ואילו חלק מן האתיופים הגיעו מסביבה שבה לא בהכרח היה שימוש בשפה כתובה. שתי הקבוצות העריכו את יכולתם בשפה הכתובה בעברית כנמוכה יותר מיכולתם בשפת האם הכתובה. עם זאת, האתיופים מדרגים את יכולתם כממוצעת בעוד הרוסים מדרגים את יכולתם כגבוהה. גם כאן נראה כי הסביבה האוריינית של הרוסים, ההשכלה וההיטמעות התרבותית אפשרו להם קפיצה גדולה ביכולותיהם בשפה עברית.

טבלה 5: הערכת יכולת שימוש בשפה בקרב קבוצות המחקר

ניתוח שונות		רוסים		אתיופים			
P<	F(1,122)	טעות תקן	ממוצע	טעות תקן	ממוצע		
**0.0001	15.33	0.05	4.92	0.05	4.60	דיבור	עברית
**0.0001	82.51	0.11	5.10	0.12	3.41	הבנה (בעל-פה)	
**0.0001	53.05	0.11	4.77	0.13	3.35	שפה כתובה	
0.6220	0.24	0.05	4.91	0.06	4.86	דיבור	שפת אם
*0.0387	4.37	0.06	5.01	0.07	4.80	הבנה (בעל-פה)	
**0.0001	18.21	0.12	4.97	0.14	4.06	שפה כתובה	

* $p < 0.05$; ** $p < 0.01$

הערכת החינוכיות והמעמד של השפה והקהילה

טבלה 6 מציגה את תוצאות הערכת החינוכיות של השפה והקהילה של עברית (שפת וקהילת הרוב), ערבית (השפה הרשמית השנייה והמיעוט הגדול ביותר), אנגלית (השפה הזרה הראשונה הנלמדת בבתי הספר) ושפת האם (רוסית או אמהרית). בשתי הקבוצות יש תבנית דומה של הערכת השפה והקהילה. עברית ואנגלית מקבלות את ההערכה הגבוהה ביותר. בעיני הרוסים, בניגוד לאתיופים, לאנגלית מעמד גבוה יותר משל העברית, מה שמעלה את האפשרות שלרוסים גישה אינסטרומנטלית יותר מול גישה אינטגרטיבית יותר של האתיופים. פרשנות אפשרית נוספת היא שקבוצת הרוסים מכירה יותר את המציאות התרבותית-תקשורתית עקב ההשכלה וסוג העיסוקים של חבריה. מעניין ששתי הקבוצות מדרגות את שפת האם שלהם רק במקום השלישי והרביעי. האתיופים מדרגים את שפת האם שלהם במעמד נמוך יותר משל הערבית. ייתכן שהדבר קשור לגישת הרוב כלפי השפה והתרבות האתיופיות שאינן זוכות להערכה גבוהה.

טבלה 6: השוואת חיוניות אתנו-לשונית בין קבוצות המחקר

ניתוח שונות		רוסים		אתיופים			
>P	F(1,109)	טעות תקן	ממוצע	טעות תקן	ממוצע		
*0.0442	4.14	0.09	8.38	0.09	8.68	שפה	עברית
*0.0124	6.47	0.16	9.02	0.17	9.69	קהילה	
**0.0001	71.27	0.19	5.50	0.19	2.91	שפה	שפת אם
**0.0001	97.26	0.20	6.90	0.21	3.63	קהילה	
**0.0001	32.00	0.24	4.67	0.25	6.92	שפה	ערבית
**0.0054	8.06	0.24	4.30	0.25	5.42	קהילה	
0.1826	1.80	0.15	8.37	0.15	8.05	שפה	אנגלית
*0.0303	4.82	0.24	7.51	0.25	6.66	קהילה	

p<0.05; **p<0.01*

מעמד הקהילה והשפה בקרב קבוצות המחקר

טבלה 7 מציגה את הנתונים לגבי השאלה עד כמה כל אחת מקבוצות העולים חושבת שיש מקום לשיפור במעמד השפה והקהילה שלה. ניתן לראות כי האתיופים, יותר מן הרוסים, חושבים כי יש מקום להכרה בשפה ובקהילה שלהם - קהילה אף יותר מן השפה. האתיופים רואים עצמם כנחותים יחסית למה שהיו רוצים. לתפיסה זו יכולה להיות השפעה הן על הביצועים ורמת הידע בשפה השנייה והן על עמדות כלפי השפה. נושא זה יידון בהמשך.

טבלה 7: השוואה של מעמד הקהילה והשפה בקרב קבוצות המחקר

ניתוח שונות		רוסים		אתיופים			
P<	F(1,110)	טעות תקן	ממוצע	טעות תקן	ממוצע		
**0.0001	32.18	0.06	2.35	0.06	2.86	שפת האם	
**0.0001	15.85	0.05	2.69	0.05	2.99	קהילת המוצא	

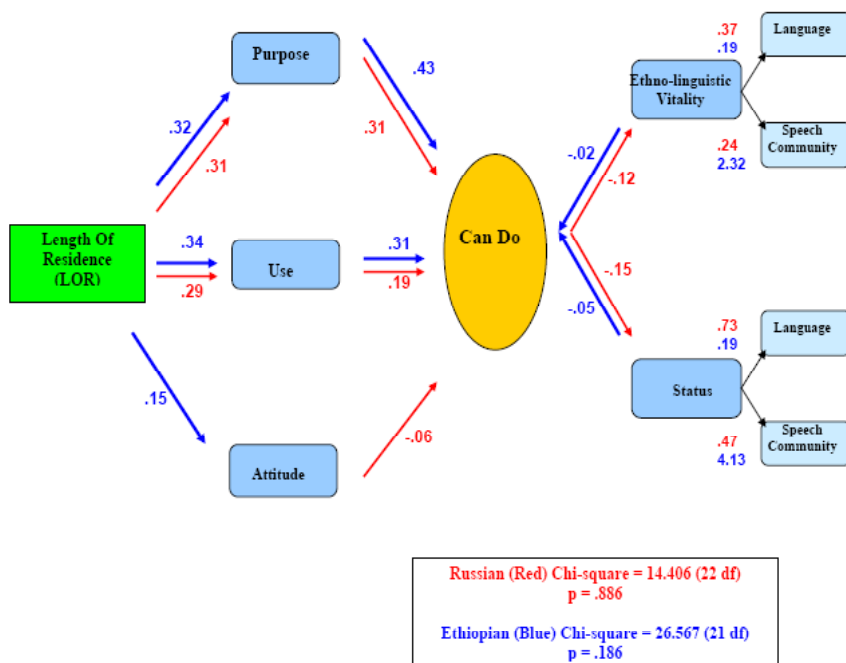
p<0.05; **p<0.01*

השערות לגבי יציבות וכיווניות ביחסים בין המדדים: מה משפיע, כמה משפיע ובאילו כיוונים?

תהליכי ההתערות והטמעת השפה קשורים גם בהחלטות ובמניעים של היחיד לגבי ההגירה וגם בקהילה שבתוכה הוא חי. אנו טוענים כי קבוצות שונות עוברות תהליכים שונים שתלויים הן ביחיד והן בקהילת המהגרים התומכת שלו. כדי להעלות השערה על טיבם של תהליכים אלו, בנינו מודל תאורטי שנבדק באמצעות טכניקה של 'ניתוח נתיבים' (SEM: Structural Equation Modeling). מדובר בטכניקה המאפשרת לבחון מערך של קשרים בין משתנים הנמצאים בתלות הדדית. המודל המוצע נבחן אל מול הנתונים, וניתן לבדוק סטטיסטית את מידת ההתאמה בין המודל לנתונים

(הבדל מובהק יציין כי המודל אינו מתאים לנתונים). מאחר ומודלים כאלו רצוי 'להריץ' עם לפחות 100 נבדקים ולפחות 10 נבדקים למשתנה, החלטנו לבנות מודל פשוט מאוד ולהתייחס לתוצאות כאל השערה בלבד. השתמשנו במדדים הכלליים מתוך כל שאלון (ולא בתוצאות עבור כל מדד). למודל נכנסו משך שהות בארץ (Lor), כוונות שימוש [בשפה] (purpose), שימוש [בשפה] עם אנשים שונים (Use), הערכת יכולת בעברית (Can do), עמדות כלפי עברית (Attitudes), וחיוניות (Vitality) וסטטוס (Status) של השפה והקהילה. המודל כלל שני משתנים לטנטיים (משתנים שלא נמדדים בצורה ישירה): חיוניות וסטטוס. המטרה הייתה לנסות ללמוד על תהליכים שונים בשתי הקבוצות. תרשים 1 להלן מציג את המודל.

תרשים 1: מודל מוצע להבנת היחסים בין הממדים והשפעתם

התרשים מראה את תוצאות הניתוח: מקדמים סטנדרטיים המשקפים את עוצמת הקשרים בין הממדים. מקדמים אלו, ערכם נע בין -1 ל +1, כאשר +1 מעיד על קשר חיובי בעוצמה הגבוהה ביותר ו-1 מעיד על קשר שלילי בעוצמה הגבוהה ביותר, ערכים קרובים ל-0 מעידים על קשר חלש יחסית). משמאל לימין ניתן לראות מדדים המשקפים את היחיד (כוונות שימוש, שימוש עם אנשים וכו') והמשפיעים על הערכת הידע בשפה; הערכת הידע בשפה משפיעה (או מושפעת) משני הממדים הקהילתיים. כיוון החצים מתאר את כיוון ההשפעה המשוער, והמספרים (אדום לרוסים, כחול לאתיופים) משקפים את עוצמת הקשר; ערכים שליליים מציינים קשר שלילי. שני המודלים נמצאו מתאימים באופן סביר לנתונים. חשוב לציין כי מדובר כאן בהצעה שיש לבדוק אותה לגבי קבוצה גדולה יותר של משתתפים. המודל מציע לראות ברוסים קבוצה בעלת הנעה אינסטרומנטלית המתקשה לקבל את קבוצת הרוב. קבוצה הרוסים מאמצת את השפה כנכס, אבל אינה מייחסת ערך תרבותי רב לקבוצת הרוב. חבריה משתמשים היטב יחסית בעברית, אבל עמדותיהם כלפי השפה אינן חיוביות ברמה גבוהה, והם מעריכים את הקהילה והשפה שלהם

הערכה גבוהה יחסית. מעניין שבקבוצת הרוסים החיוניות והמעמד מושפעים מהיכולת כאשר הקשרים בין חיוניות ומעמד לבין יכולת הם שליליים. ניתן לשער כי לגבי הרוסים דווקא שליטה גבוהה בעברית גוררת יחס שלילי יותר לעברית (בבחינת 'אם למדתי בקלות אז כנראה השפה לא מספיק ראויה להערכה'). נראה כי האתיופים, לעומת זאת, מונעים יותר מצורכי אינטגרציה (מה שמאפיין במקרים רבים עלייה מסיבות אידיאולוגיות או מסיבות של חיפוש ביטחון). הם מוצאים בשפה ובקהילה שאליה הם מגיעים תרבות שבה הם רוצים להשתלב. הם נאבקים לכבוש את השפה השנייה, ואינם רואים בשפה מכשיר בלבד. הם תופסים את יכולתם בשפה זו כנמוכה ולא מספיקה, ומאידיך מעריכים את שפת האם שלהם כבעלת סטאטוס נמוך יותר משפות אחרות. ניתן לומר שבהיעדר קהילה תרבותית תומכת, הם מרגישים שהם זקוקים לתחליף לערכיהם התרבותיים.

בשתי הקבוצות הקשר בין השימוש בשפה העברית והשימוש בה למטרות שונות קשור באופן משמעותי להערכת היכולת והידע בשפה. אבל הקשר בין הערכת יכולת לעמדות ובין חיוניות וסטאטוס לבין הערכת יכולת שונה בין הקבוצות. בקרב האתיופים נמצא קשר בין עמדות וחיוניות השפה (קשר של -0.41 שלא צויר במודל מטעמי נוחות). קשר כזה לא נמצא בקרב הרוסים. לגבי הרוסים סביר להניח כי השכלתם הקודמת, יחד עם צורך בעל אופי אינסטרומנטלי לעשות שימוש בעברית, משפיע לחיוב על יכולתם בשפה. בו-זמנית הם מספיק בטוחים בזהותם, וכך היכולת שרכשו אינה מאיימת על זהותם הקודמת ואינה מעוררת צורך לשנות את עמדתם כלפי הקהילה ושפת האם שלהם, משום שהם חשים מסופקים מבחינה תרבותית.

במקרה של האתיופים יש לעמדות תפקיד קריטי. אמנם העמדות לא משפיעות ישירות על היכולת בשפה, אולם הן משפיעות על השימוש והכוונות. בו-זמנית העמדות מושפעות מהחיוניות הנתפסת של השפה והקהילה. בנוסף, ניתן לראות כי בקרב האתיופים נמצא כיוון השפעה מן החיוניות והסטאטוס אל הערכת היכולת, ובקרב הרוסים נמצא קשר הפוך מהערכת היכולת אל החיוניות והסטאטוס. אל ממצאים אלו מצטרף הממצא שהמשתנים הכלליים של סטאטוס וחיוניות נשענים בקרב האתיופים יותר על קהילה ובקרב הרוסים יותר על שפה. המסקנה מכל האמור לעיל היא שהשימוש בשפה נתפס בקרב האתיופים כקשור יותר לגורמים של סטאטוס החברה האתיופית. ניתן לשער, אם כן, כי המוטיבציה של האתיופים מתבססת במידה רבה על תפיסתם את המעמד החברתי היחסי שלהם, ואילו אצל הרוסים הנושא של הסטאטוס החברתי שלהם, כפי שהם תופסים אותו, אינו משמש גורם משמעותי בהערכת יכולתם ובקביעת עמדותיהם. בעצם הקשר אצלם הוא הפוך: הערכתם את יכולתם משפיעה על תפיסתם את מעמדם. לסיכום חשוב לציין כי את ההשערות שעולות מן המודל יש לבדוק על קבוצה גדולה יותר של משתתפים וכן על קבוצות אחרות של מהגרים/עולים.

מקורות

- גולן-קוק, פ', הורוביץ, ת' ושפטיה, (1987). **הסתגלות התלמידים העולים מאתיופיה למסגרת בית-הספר ירושלים: מכון הנרייטה סאלד.**
- ויל, ש' (1988). **אמונות ומנהגים דתיים של יהודי אתיופיה בישראל.** ירושלים: המכון לחקר הטיפוח בחינוך.
- נצר, ו' ופולני, ח' (עורכות) (1988). **אגדה של עלייה: יהודי אתיופיה וקליטתם הלשונית.** המחלקה לחינוך מבוגרים, משרד החינוך והתרבות.
- שוסטר, י' (1997). **חינוך יסודי לעולים בוגרים: פרויקט הגושרים.** בית הספר לחינוך, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- Ben Ezer, G. (1999). Cross-cultural misunderstandings: The case of the Ethiopian immigrants in Israeli society. *International Journal of Adolescent Medicine and Health, 11 (1-2)*, 21-37.
- Ben-Rafael, E. (1994). *Language, Identity and Social Division – The Case of Israel.* Oxford: Clarendon Press.
- Ben-Rafael, E., Olshtain, E. & Gaist, I. (1997). The socio-linguistic insertion of Russian Jews in Israel, in N. Lewin-Epshtein et al. (eds.), *Russian Jews on Three Continents.* London, Frank Cass.
- Berry, J. W. (1990). Acculturation and adaptation: A general framework, in W. H. Holtzman & T. H. Bornemann (eds.), *Mental Health of Immigrants and Refugees* (pp. 90-102). Austin, TX: Hogg Foundation for Mental Health.
- Berry, J. W. (1997). Immigration, acculturation and adaptation. *Applied Psychology: An International Review, 46*, 5-34.
- Berry, J. W., Poortinga, Y. H., Segall, M. H., & Dasen, P. R. (2002). *Cross-Cultural Psychology: Research and Applications* (2 edition). Cambridge: Cambridge University Press.
- Chiswick, Barry R. (2000). Are Immigrants Favorably Self-Selected? An Economic Analysis, in C. D. Brettell & J. F. Hollifield (eds), *Migration Theory: Talking Across Disciplines* (pp. 61-76). New York: Routledge.
- Cooper, R. & Fishman, J. (1977). A Study of language attitudes, in R. Cooper, J. Fishman & A. Conrad (Eds.), *The Spread of English* (pp. 239-276). Rowley: Mass.
- Horenczyk, G. (2000). Conflicted Identities: Acculturation attitudes and immigrants, in E. Olshtain & G. Horenczyk (eds.), *Language, Identity and Immigration* (pp. 13-30). Jerusalem: Magnes Press.
- Olshtain, E. & Barzilay, M. (1991). Lexical retrieval difficulties in adult language attrition, in H. W. Seliger & R. M. Vago, (eds.), *First Language Attrition.* New York: Cambridge University Press.

- Olshtain, E. & Kotik, B. (2000). The development of bilingualism in an Immigrant community in E. Olshtain & G. Horenczyk (eds.), *Language, Identity and Immigration* (pp. 201-219). Jerusalem: Magnes Press.
- Ramirez III, M. (1983). *Psychology of Americans: Mestizo Perspectives on Personality and Mental Health*. NY: Pergamon Press.